

Lektio

Markus Hilander

Kuvien käyttöä vai tulkintaa: Valokuvan semioottisten funktioiden puntarointia koulumaantieteessä

Etelä-Afrikassa maanantaina 29. lokakuuta 2007

Stellenbosch on vanha buurikaupunki, jonka keskustan arkkitehtuuri edustaa siirtomaa-ajan rakennustyyliä tyypillisimmillään. Kaupunkirakenne on kuitenkin apartheidin perintöä ja siksi hyvin eriytynyt. Esimerkiksi Kaymandin township sijaitsee noin kolmen kilometrin päässä keskustasta.

Paikallisessa Village-museossa tutustuimme neljään buurien historialliseen kotiin. Ensimmäinen taloista oli rakennettu noin vuonna 1709 ja viimeisin noin vuonna 1850. Vanhimmassa talossa yrtit ja kalat kuivuivat orrella, uusimmissa taloissa oli puolestaan kiiltävät flyygelit ja posliinit. Oppaat olivat pukeutuneet buurien perinteisiin asuihin kunkin aikakauden mukaisesti. Pihalla tepasteli kalkkunoita ja ankoja kuin vuosisatoja sitten valkoisten pyykkien liehuessa Heldenberg-vuori taustalla.

New Yorkissa tiistaina 8. heinäkuuta 2008

Kävelimme kymmenen tuntia hostelliilta Manhattanin kärkeen Broadwayta pitkin.

Keskiviikkona 9. heinäkuuta 2008

Chinatownissa vastaanulija luuli valokuvaustani kaupunkisuunnitteluksi. Hän esitteli itsensä Heleniksi ja kertoi alueen muutoksista 50 vuoden ajalta: rakennuksia on purettu ja muutettu aasialaiskaupoiksi; paikallinen, tunnettu Forward-lehti on lopettanut toimintansa; Helenin entinen työpaikka, elokuvateatteri, on suljettu ja korvattu ABC-liikkeellä; vuokrat ovat nousseet kuudesta dollarista 2000 dollariin.

Torstaina 10. heinäkuuta 2008

American Express Towerin vartija pelotteli FBI:lla ja vahti vierestä, kun poistin pilvenpiirtäjistä ottamani valokuvat kamerastani hänen käskystään.

Näytteet ovat matkapäiväkirjamerkintöjä niiltä kahdelta matkalta, joilla ottamiani digitaalisia valokuvia olen näyttänyt suomalaisille, lukioikäisille nuorille. Etelä-Afrikan matkan aikana en vielä tiennyt käyttäväni valokuvia tutkimuksessa, mutta lopulta pää-

dyin hyödyntämään niitä kandidaatintutkielmassani – jonka palautin juuri ennen New Yorkin matkaa. Tuolloin tiesin, että käyttäisin ja vertaisin New Yorkissa ottamiani valokuvia Etelä-Afrikan kuviin pro gradu -tutkielmassani, mutta muutoin suunnitelmani olivat vielä hyvin auki.

Tarkennettakoon heti alkuun, että käytän työssäni sanoja valokuva ja kuva lähinnä synonyymeina. Teen näin välttääkseni toistoa, mutta en kiellä, etteikö maalauksella ja valokuvalla olisi eroja erityisesti niiden luoman totuusefektin osalta. Teoreettisesti olen tarkastellut kuvatulkintaa melko yleisellä tasolla – keskittyen kuitenkin maantieteelliseen ja semioottiseen diskurssiin – mutta käytännön tasolla olen tutkinut yksittäisiä valokuvia. Niitä koskevien tulosten yleistämisessä on syytä olla tarkkana, sillä yksi valokuva edustaa yhtä tapausta.

Valokuvat puhuttavat ihmisiä. Ne nimenomaan puhuttavat, sillä vaikka valokuvia otetaan ja jaetaan yhä enemmän erityisesti sosiaalisessa mediassa, myös kuvia koskeva puhe on lisääntynyt. Kuvatulvan ohella voidaankin puhua kuvallisuutta koskevan puheen tulvasta. Yllättävää kyllä, tässä tutkimuksessa nuoret liittivät valokuvauksen vain lomamatkoihin, eivät arkeen, vaikka tuntuukin siltä, että tänä päivänä kaikki valokuvaavat ympäristöään älypuhelimella tauotta. Mutta tarkoittaako tämä sitä, että valokuvia osataan myös tulkita?

Tänään tarkastettavassa väitöstyössä pohdin, miten koulumaantieteessä käytetään ja tulkitaan valokuvia. Kuten itse Etelä-Afrikassa ja New Yorkissa ottamieni valokuvien avulla tein, koulumaantieteessä kuvia käytetään usein näyttämään, miltä tiettyllä alueella näyttää. Valokuvaan uskotaan, sillä valokuva näyttää sen, mitä joskus on ollut: ”Tässä on kilpitolivuori. Tässä on litosfäärilaattojen erkanemissauma Itä-Afrikassa.”

Esimerkiksi tämän kevään maantieteen ylioppilaskokeessa valokuvaa käytettiin dokumenttina, jolla nuorille näytettiin, että suohon oli kaivettu oja. Tällaista valokuvan vaalimista itsestäänselvyytenä, objektiivisena esityksenä, jolla tallennetaan maailmaa sellaisena kuin se on, kutsun maantieteelliseksi myytiksi. Ylioppilaskokeessa nuoren oman tulkinnan varaan jätettiin vain kysymys siitä, miksi soita ojitetaan. Usein maantiedon ja maantieteen opettajalla onkin taka-ajatus, jonka vuoksi hän näyttää tiettyä kuvaa oppilailleen tai opiskelijoilleen. Tällöin nuorilta voidaan odottaa yhtä, tiettyä vastausta opettajan valokuvasta esittämään kysymykseen. Mutta tähänkö tulkinnassa tulee tyytyä? Tätäkö kutsutaan kuvien maantieteelliseksi tulkinnaksi?

Yksi syy siihen, että alun pitäen halusin tutkia valokuvia, kumpusi siitä, että minusta tuntui kuin valokuvia ei voisi käyttää maantieteen kouluopetuksessa muuten kuin esittämällä niistä erilaisia kysymyksiä. Siksi halusin kehittää uusia tapoja työskennellä valokuvien kanssa. Mutta miten siinä kävikään: lopulta huomasin olevani keräämässä aineistoa luokkahuoneen edessä, kyselylomake kädessäni, valmiina esittämään nuorille kysymyksiä omista valokuvistani.

Ihmiset eivät kuitenkaan välttämättä näe valokuvassa samoja asioita. Eivätkä he näkisi siinä mitään asioita, jollei valokuvaaja olisi joskus kuvaa ottanut. Siksi olen tässä tutkimuksessa keskittynyt valokuvaajan toimintaan: mitä hän on valinnut näytettäväksi ottamassaan valokuvassa ja millaisia elementtejä hän on rajannut valokuvan kehysten ulkopuolelle? Tätä valokuvaajan toimintaa voidaan kutsua paradigmaattisiksi valinnoiksi. Ensimmäinen vaihe tulkinnassa on siten se, kun valokuvaaja tulkitsee maailmaa kameran linssin läpi hänen sommitellessaan valokuvaa. Näin valokuva esittää lähtökohtaisesti valokuvaajan maailmankuvaa eli hänen tulkintaansa maailmasta.

Toisessa vaiheessa katsoja, esimerkiksi yläkoulun maantiedon oppilas tai lukion maantieteen opiskelija, tulkitsee valokuvaa silloin, kun hänelle annetaan mahdollisuus tuottaa valokuvasta omannäköisensä tulkinta, kun hän saa esittää valokuvasta useita erilaisia tulkintoja, kun hän eläytyy valokuvan esittämään tilanteeseen tai pohtii, miksi valokuva on ylipäättään otettu, mitä tarkoitusta silmällä pitäen. Katsoja ikään kuin sovitaa omaa arvomaailmaansa valokuvan maailmankuvan kanssa. Mutta, jos valokuvaaja ei olisi koskaan kuvaansa ottanutkaan, meillä ei olisi mitään, mitä tulkita.

Tämän lisäksi on olennaista pohtia, mitä valokuva ei näytä. Niitä elementtejä, jotka on rajattu pois kuvasta, kutsun valokuvan näkymättömiksi elementeiksi. Valokuva onkin aina metonyyminen merkki, sillä se onnistuu näyttämään vain osan maisemasta. Tämä osa alkaa ”vaatimattomasti” edustaa kokonaista maailmaa. Keräämissäni nuorten kirjallisissa vastauksissa kaupunkiin liitettyjä näkymättömiä elementtejä olivat esimerkiksi raitiovaunut, pankkiautomaatit, postilaatikot, huoltoasemat ja videovuokraamot, mutta kukaan nuorista ei piirtänyt näitä elementtejä kaupunkimaisemaa kuvaaviin piirustuksiin. Vaikka edellä mainitsemani elementit eivät ensi kuulemalta kuulostakaan järin tärkeiltä, ne silti osoittavat sen, että edes valokuva ei onnistu dokumentoimaan kaikkea sitä, mitä esimerkiksi kaupungin keskustasta löytyy, saati sitä, mitä ihminen mielikuvissaan liittää kaupunkeihin.

Yksi mielenkiintoisimmista näkymättömistä elementeistä ovat ihmiset. Pro gradu -tutkielmassani nuoret eivät juurikaan piirtäneet ihmisiä New Yorkia kuvaaviin piirustuksiin, mutta väitöstutkimuksessani näyttämäni valokuvan ympärille ihmisiä piirrettiin jopa runsaasti – todennäköisesti siksi, että valokuvassa itsessään on nähtävillä ihmisiä. Syy siihen, että ihmisiä ei piirretty pro gradu -tutkielmani aineistossa, ei välttämättä olekaan se, että ihmistä on vaikea esittää visuaalisesti, vaan se, että ihmisiä ei liitetä sanaan maisema, kun tutkimukseen osallistuvia pyydetään piirtämään esimerkiksi kaupunkimaisema. Tai ehkäpä ihminen on liian dynaaminen piirrettäväksi tai ehkä ihmiset on kuviteltu piirrettyjen autojen ja rakennusten sisälle: tällöin ne ovat näkymättömiä piirustuksen katsojalle, mutta eivät piirtäjälle itselleen. Joka tapauksessa tilanteessa, jossa globaalilla tasolla kaupungeissa asuu enemmän ihmisiä kuin maaseudulla, on syytä pohtia, miksi ihmistä ei liitetä mielikuvissa kaupunkeihin.

Tässä välissä todettakoon, että opiskelin aikoinaan luonnonmaantieteen syventävät opinnot, mutta sittemmin päädyin tutkimaan lähinnä kaupunkimaisemia esittäviä valokuvia. Tämä johtunee siitä, että kulttuurimaantieteellisistä ilmiöistä, kuten esimerkiksi alun matkapäiväkirjamerkintöjen kaupunkirakennekuvauksista, on mielekkäämpää tuottaa vaihtoehtoisia tulkintoja – kun taas valokuva suosta on useimmiten valokuva suosta.

Edellä kuvailemani menetelmä eli valokuvan ympärille piirtäminen on saanut innoituksensa ranskalaisen kirjailija ja semiootikko Roland Barthesin (2000) sokean kentän käsitteestä. Barthesille sokean kentän juuret juontuvat psykoanalyysista ja traumasta. Itse olen kuitenkin kiinnostunut sen soveltamisesta käytäntöön maantieteen opetuksen kontekstissa. Metodologisessa pohdinnassa paikansin itseni ikään kuin mahdollisen ja mahdottoman väliin, osoittaen, että sokeaa kenttää voi tutkia pyytämällä informantteja piirtämään New Yorkissa ottamani valokuvan ympärille. Näin valokuvan esittämä maisema ikään kuin jatkuu metonyymisesti sokean kentän piirustuksena. On kuitenkin syytä huomioida, että kun ymmärrän Barthesin sokean kentän valokuvan ympärille konkreettisesti piirrettävänä kenttänä, samalla irrotan sokean kentän hetkeksi sen psykoanalyttisesta taustasta.

Valokuvan ympärille piirtäminen myös kaksinkertaisti niiden opiskelijoiden määrän, jotka kiinnittivät huomionsa valokuvan vasemmassa laidassa puoliksi näkyvään [Bro]adway-tienviittaa. Juuri tätä kutsun maantieteelliseksi tarkkaavaisuudeksi. Siinä valokuvasta etsitään erilaisia vihjeitä, joiden perusteella valokuvan esittämää maisemaa voidaan paikantaa. Paikannus puolestaan mahdollistaa nuorten hallitseman maantieteellisen tiedon ja osaamisen soveltamisen kuvan tulkintaan: koska Broadwaylla ei ole raitiovaunuja, miksi niitä myöskään piirrettäisiin valokuvan ympärille. Kerrottakoon, että maantieteellinen tarkkaavaisuus oli väitöstyöni ajan lähinnä vain oma kuriositeettini, ei varsinainen tutkimusaiheeni, kunnes yhteenveto-osaa kirjoittaessani huomasin, miten hyvin se toimii työni punaisena lankana.

Lukiolaisten lisäksi olen kerännyt piirustuksia kansallisissa ja kansainvälisissä konferensseissa pitämäni esitysten yleisöiltä. Nämä piirustukset antavat osviittaa siitä, mitä suomalaiset lukiolaiset olisivat mahdollisesti piirtäneet, jos olisin erikseen rohkaissut ja ohjannut myös heitä käyttämään mielikuvitusta piirtämisen aikana. Valokuvan tulkintaan vaikuttaakin se, onko tarkoituksena tarkastella valokuvia semioottisesta vai maantieteellisestä näkökulmasta käsin. Toisin sanoen onko toiminnan tarkoituksena se, että nuoret kokeilevat ja leikkivät valokuvien ja merkitysten kanssa vai odoteaanko heidän peilaavan kuvan merkityksiä todelliseen, fyysiseen maailmaan? Tutkimuksessani nuoret ovat tarkastelleet valokuviani erityisesti omiin kokemuksiinsa ja arkielämäänsä peilaten. Ehkäpä tehtävänantoni ovat jopa ohjanneet heitä tähän. Kysynkin, onko valokuvaa mahdollista tulkita niin, että siitä tuotetaan monia erilaisia, vaihtoehtoisia tulkintoja, jotka kaikki ovat kuitenkin maantieteellisesti päteviä?

Kaiken kaikkiaan valokuvien semioottisten funktioiden eli semioottisten ominaisuuksien soveltaminen käytäntöön on osoittautunut verrattain vaikeaksi. Kuten professori Eero Tarasti eräällä luennollaan totesi, semiotiikan opiskelussa kestää 20 vuotta, ja sen jälkeen seuraavat 20 vuotta vierähtävät oman teorian kehittämisessä – tällä olen kannustanut itseäni moneen otteeseen. En muista, milloin tarkalleen ottaen aloin opiskella semiotiikkaa, mutta siitä on alle kymmenen vuotta. Muistan, kuinka pro gradu -tutkielmaa tehdessäni toistin lukemattomia kertoja ääneen Virpi Blomin (1998) analyysia kahvimainoksesta ja siinä esiintyvistä kultaisesta kahvikupista: kulta on merkittävä, jonka merkitys on arvokkuus.

Kerran olen saanut mahdollisuuden ja vapaat kädet opettaa kuvatulkintaa ja semiotiikkaa lukiolaisille sijaisena toimiessani. Tuolloin esittelin opiskelijoille muun muassa Barthesin (1984) denotaation ja konnotaation käsitteet: denotaatiolla viitataan valokuvassa silmin nähtäviin elementteihin ja konnotaatiolla näistä elementeistä syntyviin mielikuviin. Omaan tuntemukseeni nojautuen sanoisin, että kyseiset käsitteet eivät tehneet opiskelijoihin kovinkaan suurta vaikutusta. Väitöstutkimuksessani kirjoitan, että nuorten ei tule tuntea denotaation ja konnotaation käsitteitä, mutta niillä voidaan havainnollistaa sitä, miten tulkinnat muodostuvat silmänräpäyksessä, eikä niihin johtaneita tekijöitä juurikaan pysähdytä pohtimaan. Denotaatioita voidaankin käyttää apuna, kun opiskelijat perustelevat omaa tulkintaansa eli sitä, miksi he näkevät valokuvassa tiettyjä maantieteellisiä ilmiöitä. Toisaalta voidaan argumentoida, että ilmiö on helpompi tunnistaa, jos sen osaa nimetä. Toisin sanoen, jos nuorelle on opetettu denotaation ja konnotaation käsitteet, hän todennäköisesti osaa eritellä tulkintaansa vaikuttavista tekijöistä paremmin.

Samalla konnotaatio on esimerkki oman ajatteluni kehittymisestä vuosien varrella: Terra – Maantieteellinen aikakauskirjan artikkelin tiivistelmässä kirjoitan, että konno-

taatio on valokuvasta syntyvä subjektiivinen eli henkilökohtainen merkitys (Hilander 2012). Nyt ymmärrän, että on myös intersubjektiivisia eli jaettuja merkityksiä. Siten olen siirtynyt ainakin piirun verran mustavalkoisesta joko–tai-ajattelusta sekä–että-ajatteluun.

Kyselylomakkeista keräämäni palautteen mukaan valokuvani ja niihin liittyvät tehtävänannot ovat olleet nuorten mielestä mukavia. Jos tehtäviä on arvioitu tarkemmin, niitä on kuitenkin kutsuttu vaikeiksi. Vastauksissa korostuukin se, että opiskelijat eivät ole juurikaan pohtineet kuvatulkintaa sekä se, ettei sitä ole heille ylipäätään opetettu.

Kyselylomakkeeni sai myös ainakin yhden maantieteen opettajan pohtimaan Perusopetuksen ja Lukion opetussuunnitelmien perusteissa (Opetushallitus 2014, 2015) nyt ensimmäistä kertaa mainittuja geomediataitoja laajemmassa mittakaavassa. Itse miellän geomediataidot maantieteellisiksi medialukutaidoiksi. Niiden puitteissa voidaan tulkita esimerkiksi sarjakuvien ja mainosten maantieteellistä sisältöä: miten niiden aiheet linkittyvät ajankohtaisiin ja globaaleihin tapahtumiin ja miten esimerkiksi ilmastonmuutoksen seurauksia voidaan esittää niissä virheellisesti. Maantieteellisellä medialukutaidolla tarkoitan ensisijaisesti koulun ulkopuolella julkaistujen visuaalisten esitysten maantieteellisen sisällön tarkastelua. Maantieteellisellä tarkkaavaisuudella tarkoitan puolestaan maantieteellisten vihjeiden huomointia tulkinnan osana.

Älkäämme siis unohtako perinteistä kuvatulkintaa tänä digitalisaation aikana. Käytössämme on nimittäin ilman tietokoneitakin oma mielikuvituksemme. Sillä miksi tyytyisimme vain katsomaan edessä näkyvää valokuvaa, kun voimme mielikuvituksemme, tietojemme ja kokemustemme avulla aukaista tien kokonaiseen kaupunkiin sen takana?

Markus Hilanderin kasvatustieteiden alaan kuuluva väitöskirja Kuvatulkinta ja maantieteellinen tarkkaavaisuus: semioottinen ajattelutapa nuorten visuaalisen lukutaidon osana tarkastettiin Helsingin yliopistossa 24.5.2017.

Kirjallisuus

- Barthes, Roland (1984). *Sanoma valokuvassa*. Teoksessa: Lintunen, Martti (toim.). *Kuvista sanoin*. 2. Porvoo: Suomen valokuvataiteen museon säätiö, 120–137.
- Barthes, Roland (2000). *Camera Lucida*. London: Vintage.
- Blom, Virpi (1998). Onko mainoksella merkitystä? Mainosten tulkinta Roland Barthesin koodiston avulla. Teoksessa: Kantola, Anu; Moring, Inka & Väliverronen, Esa (toim.). *Media-analyysi: tekstistä tulkintaan*. Lahti: Helsingin yliopiston Lahden tutkimus- ja koulutuskeskus, 200–228.
- Hilander, Markus (2012). Kuvatulkinta ja maantieteellisten merkitysten muodostuminen: nuorten tulkintoja eteläafrikkalaisista ja newyorkilaisista maisemista. *Terra – Maantieteellinen aikakauskirja* 124:2, 73–84.
- Opetushallitus (2014). Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet. Saatavilla: http://oph.fi/download/163777_perusopetuksen_opetussuunnitelman_perusteet_2014.pdf (luettu 5.6.2017).
- Opetushallitus (2015). Lukion opetussuunnitelman perusteet. Saatavilla: http://oph.fi/download/172124_lukion_opetussuunnitelman_perusteet_2015.pdf (luettu 5.6.2017).